

ABBAZ DABILOV SHÍGARMALARÍNDÁ GIPERBOLA HÁM LITOTALARDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Djoldasbaeva Shaxrizoda Abatbay qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) tálım bağdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13133217>

Annotaciya. *Bul maqalada XX ásir qaraqalpaq shayırı Abbas Dabilovtıń shıgarmalarında giperbola hám litotalardıń qollanıwı haqqında sóz etiledi. Maqalada berilgen giperbola hám litotalar analizlenip, olardıń qollanıwı haqqında keńnen túsinik berilgen.*

Gilt sózi: *jazba ádebiy til, kórkemlew quralları, kórkem ádebiyat, giperbola, litota.*

USE OF HYPERBOLA AND LITOTES IN THE WORKS OF ABBAZ DABILOV

Abstract. *This article discusses the use of hyperbola and litotas in the works of the 20th century Karakalpak poet Abbas Dabilov. Hyperbola and litho given in the article are analyzed and an understanding of their use is given.*

Key words: *written literary language, artistic tools, artistic literature, hyperbola, litota.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГИПЕРБОЛЫ И ЛИТОТЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АББАЗА ДАБИЛОВА

Аннотация. *В данной статье рассматривается использование гиперболы и литоты в творчестве каракалпакского поэта XX века Аббазы Дабиллова.*

Проанализированы гиперболы и литографии, приведенные в статье, и дано понимание их использования.

Ключевые слова: *литературно-письменная речь, художественные орудия, художественная литература, гипербола, литота.*

Abbas Dabilov dóretpeleri qaraqalpaq jazba ádebiyatı hám milliy ádebiy tildiń tariyxında ayırıqsha orındı iyeleydi. Qaysı milliy tildi alıp qarasaqta ta, onıń tiykarın salıwǵa, rawajlandırıwǵa sebepshi bolatuǵın túlgalar sıpatında, sol ádebiy tildiń qalıplesiw, rawajlanıw tariyxında óz shıgarmaları arqalı úlken xızmet atqargan sóz sheberleri tilge alınadı. Máselen, ózbek ádebiy tili tariyxında Nawayınıń, túrkmen ádebiy tiline baylanıslı Maqtımqulınıń, qazaq ádebiy tili tariyxında Abaydıń atları ataladı.

Al, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwinde Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı klassik shayırlarımızdan baslanadı. Qaraqalpaq ádebiyatında jańa dáwir XX ásir kirip kelgenen soń jańa shayırlar, jańa jazıwshı, jańa dóretiwshı insanlar menen tolıstı. Sol qatarda, Abbas

Dabilov ózi jasağan zamanınan túygen ishki keshirmelerin, sırtqı tásirler arqalı júz bergen waqıya hám hádiyselerdi óziniń dóretpelerine kirgizip, ádebiyatımızdıń, búginliginde tilimizdiń bayıwına sebepshi bolıp otır. Tilimizdiń bayıwında kórkem shıǵarma tiliniń áhmiyeti júda úlken.

Qaraqalpaq til bilimi tariyxında qaraqalpaq tiliniń tariyxın hám kórkem shıǵarma tilin izertlew 1960-jıllardan baslandı. Sol qatarda, Abbaz Dabilovtıń shıǵarmaların izertlew baslanǵan edi. Dáslepki izertlewshiler qatarında Á.Paxratdinovtıń “Abbaz shayırdıń kórkemlik dúnyası” atlı kitabı baspadan shıqtı.

Abbaz Dabilovtıń shıǵarmaları boyınsha pitkeriw qánigelik jumıslar jazıldı. Atap aytqanda, U.Nurıllaevanıń “Abbaz Dabilovtıń shıǵarmaların frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri” [2], R.Baxadirovanıń “Akademiyalıq liceylerde Abbaz Dabilov poeziyasın oqıtıw texnologiyası” [3] jaqlap jazılpan pitkeriw qánigelik jumısların tabıwımızǵa boladı. Abbaz Dabilovtıń shıǵarmaların tilin tereń hám hár tárepleme úyreniw milliy qádiriyatlarımız qayta tiklenip atırǵan házirgi dáwir ushın, eń áhmiyetli máselelerdiń biri.

XX ásirde jasap dóretiwshilik etken Abbaz Dabilov ta birneshe mapazlıq qosıqların jazıp, onda sol waqıtta bolıp atırǵan waqıyalarǵa óziniń kózqarasların bildiriw menen birge turmıstaǵı ózgerislerdi de, jańalıqlardı da xalıqqa jetkeriwde kóp xızmet etti. Shayırdıń qosıqlarınıń tásirliǵi birinshiden, tuwma talantqa iye bolıwı, ekinshiden, xalıqlıq ruwxtıń basımlıǵı, úshinshiden, waqıyanıń arasında bolıp, óz kózi menen kórgenlerin kórkem súwretlewde kórinedi hám kórkemlew qurallarınan sheber paydalanǵanın kóremiz.

Hár qanday shıǵarmanıń kórkemlik qunın bahalawda ondaǵı qollanılǵan kórkemlew qurallarınıń xızmetin, olardıń shıǵarma pútinliginde tutqan ornın úyreniw de ayrıqsha áhmiyetke iye. Kórkemlew qurallarınıń quramında úyreniletuǵın giperbolalar shıǵarmalarda obrazlılıqtı kúsheytiwde, berilgen obyektte elede bórttirip súwretlewde qollanıladı.

Shayırdıń giperbolaları súwretlep atırǵan zat, adam, waqıya, yaki hadıyse, yaki olardıń ayırım belgilerin kórkemlep kórsetiw ushın ayrıqsha súwretlew usılı sıpatında paydalanadı. Sóz sheberleri kórkem shıǵarmada qubılıstı, waqıyanı yamasa olardıń belgisin stillik maqsette ayrıqshalap, úlkeytip kórsetedi, usı arqalı oqıwshıda tasir qaldırıwǵa erisedi. Shayırdıń shıǵarmaları tilinde de hár qıylı giperbolalıq súwretlewler bar.

Kórkem shıǵarmada anaw yaki mınaw nárselerdi, sharayatlardı, personajlardı, olardıń is-háreketlerin hádden tıs úlkeytip, asıra súwretlew giperbola dep ataladı.¹ Kórkem sóz sheberleri tásirsheńlikti kúsheytiw, obrazlılıqtı arttırıw maqsetinde giperbolanı qollanadı. Giperbolanıń

¹ Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. “Qaraqalpaqstan”, 2012, 67-bet.

tiykarında belgi hám qásiyetlerdi ekinshi nársege uqsatıw, salıstırıw boladı. Giperbola folklorlıq shıǵarmalarda oǵada ónimli qollanıladı. Bul tuwralı prof. Q.Maǵsetov "Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında giperbolizm súwretlew motiviniń tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Folklordaǵı tradiciyalıq giperbola sóz etilip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge xızmet etedi",[4] – dep jazadı. Folklorlıq dástanlarda batırlardıń tuwılıwı, erjetiwi, úyleniwi, qaharmanlıq isler kórsetiwinde giperbola qollanıladı. Mısalı, onıń qosıqlar tomlıǵına kirgen "Udarchikler" qosıǵında:

Endi otaqtı tuwarıp,
Qarıǵı menen suwǵarıp,
Altı kómip, jeti qarıp,
Qarıqların udarchikler [9.11].

Shayır udarchiklerdiń islegen miynetlerin *altı kómip, jeti qarıp* degen giperbolalıq qatarlar arqalı qanshelli dárejede jumısına pidayı, jalıqpay hadal xızmet etetuǵın miynet qaharmanlarınıń is-hireketlerin sheber súwretlep bergen.

On segiz ayday alısq,
Dushpannıń jaǵı qarısıp,
Bir yarım jılday jarısıp,
Báygiden at ozdırıptı. [18.11].
Úy hám jaylarımız órtenip,
Qara úydi sıpırıp alıp,
"Dúnya tap!" dep, bosatarǵa oq salıp,
Bir oqqa júz adam topláǵan edi. [71.11].
Oq jawdırdı saǵan qarap burshaqtay,
Úsh saat oq attı jawlar qurǵaqtay,
At basında tasqınlaǵan júregiń,
Búlk etpedi qoyan júrek qorqaqtay. [22.12]

Uris dáwirinde, front qıyınshılıqlarında fashizm menen gúresip otırǵan jawıngerlerge tek qural jaraq emes, al ruwxıy kúsh ayırıqsha kerek edi. Bul kúshti qaraqalpaq xalqı Abbas shayır arqalı kóredi hám batır, márt erlerdiń qaharmanlıqların jetkerip beriwde usınday asıra súwretlewlerden paydalanadı.

Urisqa ketken jawıngerler, biz dástandalarda oqıǵan "Alpamıs, "Edige", "Qoblan" sıyaqlı dushpanlarǵa qarsı turıp on segiz ayday alısqanı, bir yarım jılday jarısqanı, oǵına júz adam toplanıp, ózi heshnárseden qorqpay oq astında qalǵanı sol sıyaqlı háreketlerdi oqıwshılardıń oyna dál jetip baratuǵın dárejede xarakterli súwretleydi.

Qay-qaysı shayırdıń táriyp qosıqları bolsa, olardı giperbolalarsız kóz aldımızǵa keltire almaymız. Bul dástúr erteden baslanǵan. Dástan qaharmanlarınıń tábiyat qubılıslarına megzetiwi, olardıń obrazın ashıp beriwde eń kerekli qural esaplanadı. Abbas shayırdá solardan úlgi alıp, qızlardıń xarakterin, olardıń sırtqı kelbetin ashıp beriwde “altı barıp, bes qayıp,” “qarańǵı úyge kirgende, kózleri sham jańǵanday” sıyaqlı giperbolalardı qollanadı.

Bir túri bar qızlardıń,

Altı barıp, bes qayıp,

Talayın kórgen esiktiń,

Saqla balam solardan [120.11].

Qızdıń atı Qırmızı,

Shaxsanemniń dál ózi,

Eki bettiń alması,

Qaǵazǵa qan tamǵanday,

Qarańǵı úyge kirgende,

Kózleri sham jańǵanday,

Kórmegenler bir kórse,

Es-aqıldan tamǵanday [138.11].

Er-jigitlerdiń aybatın, sırtqı kelbetin oqıwshınıń kóz aldına keltiriw ushın shayırdá giperbolalardan orınlı paydalanǵanın kóremiz. “*eki murtı aylanıp, qulaqqa bir-bir oralǵan*” yáki “*jawırını bar qaqqaptay, bilekleri toqqaptay*” sıyaqlı qatarlar arqalı erksiz oqıwshınıń kóz aldına qaharman obrazı sáwlelenedi. Onı mına qosıq qatarlarında kórsek boladı:

Bilekke kúshi jıynalıp,

Basqa waqta boyına,

Múshelerge taralǵan.

Eki murtı aylanıp,

Qulaqqa bir-bir oralǵan [122.11]

Jawırını bar qaqqaptay,

Bilekleri toqqaptay,

Orta boylı dembelshe,

Ata-anadan tuwmay-aq,

Jerden piship alǵanday [139.11].

Qaharman obrazın ashıp beriwde giperbolalar jiyi qollanıladı. Tómenдеgi qosıq qatarında insańǵa tán qásiyet asıra súwretlengenin kóremiz. Ásirese folklorda batırlarǵa tán xarakterdi ashıp beriwde usınday giperbolalar qollanıladı.

Ekewiniń jeytuǵın,

Bir kúndegi tamaǵı,

Bir sıyrdın eti eken.

Gúrtik penen aralas,

Ishedi eken hár qaysısı,

On tabaqtay sorpadan,

Tamaq jegen waǵında,

Sıyr tuwe bizlerge,

Bir túyeniń eti de,

Az boladı deydi eken.

On sháynek shayǵa hár qaysısı,

Azanǵı shayǵa halqası,

Sháyneginde úsh nannan,

Otız nandı jeydi eken.

...Sol zamanǵa berilgen,

Kirpikleri tógilgen,

Qasları qarıs kerilgen,

Haqıyqat qumar kóz edi.

Kózi túsken jigitler,

Aqlı-huwshın aldırıp,

Omaqazan atıp súringen,

Gúlnar páriydiń ózi edi.

Abbaz Dabilovtıń "Bahadır" dástanında kewildegi dárt hám muńnıń, qayǵı hám quwanishtıń, uwayımnıń sheksizligin giperbola usılında súwretlew ushın súyegi sipse, eti janıp kúl bolǵan is-háreket arqalı jetkerip beredi.

Qız satqanı kúndiz kúni tún boldı,

Súyegi sipse, eti janıp kúl boldı,

Partiyaǵa qarsı turǵan adamnıń,

Erman, eki kózine qara qum toldı [251.12].

Tómendegi qatarda "ókpesin sıǵıp tergew" sıyaqlı turaqlı sóz dizbeginiń giperbolalıq xızmette avtordıń sheberlik penen paydalanǵanın kóremiz.

Bile ǵoysa Dárigúl,

Sózdi uzatıp júrmesin,

Mınanday kóp aqshanı,

Sen qayaqtan aldın dep,

Ókpemdi sığıp tergeydi. [290.12]

Tildegı kórkemlew qurallarınıń atqaratuǵın xızmetleri ulıwma ortaǵ bolǵanı menen de, olardıń bir-birinen ajıralıp turatuǵın ózine tán ózgeshelikleri, obrazlılıq dóretiwdegi múmkinshilikleri bar. Kórkem shıǵarma tilinde sózler kóbinese awıspalı mánili bolıp keledi.

Sózlerdiń obrazlılıǵın kúsheytiwde, olardıń ekspressivlik hám emocionallıq tásirshenligin arttırıwda súwretlew qurallarınıń ishinde litotalardıń xızmeti ayrıqsha. Shayır óz shıǵarmalarında tildin leksika-semantikalıq baylıqlarınan, kórkemlew qurallarınan sheber paydalanǵan.

Litota – grek tilinen ápiwayılıq, kishilik degen mánini ańlatadı.. Litota súwretlep otırǵan zattı yamasa qubılıstı obrazlı etip kórsetiw ushın qollanıladı. Ol – giperbolaǵa qarama-qarsı túsiniq. Súwretlew obyektin kishireytip kórsetiw litota dep júritiledi.

Kórkem sóz iyesi óziniń ideyalıq maqsetine mas keletuǵın nárselerdiń áhmiyetin arttırıw, ayrıqshalandırıp kórsetiw ushın onıń antipodı (yaki oǵan parallel bolǵan nárseni) kishireytip kórsetedi. "Túyeniń kózindey zaǵara", "Shappattay bala", "Taqıyaday awıl" sıyaqlı hám t.b. Litota basqa troplar sıyaqlı avtordıń oy-pikirlerin kórkemlep jetkeriw ushın qollanıladı.

Abbaz Dabılovtıń shıǵarmalarında da "bir pársheday nan" "aya tolım", "shappattay nan", "serke san", "bir taban jer", "shıbın jan" sıyaqlı litotalardı ushratamız. Olar qosıq mazmunına emocional-ekspressivlik máni berip, elede tásirli shıǵıwına xızmet etip tur. "Bir pársheday nan", "aya tolım" sıyaqlı kishireyiwshilik mánili sózler birinshi berilgen qosıq qatarlarında ananıń qanshelli dárejede japakeshligi, tawǵan kishkene nársesin ózi jemesede perzenti ushın beretuǵınlıǵı litotalıq qatarlar arqalı sheber sǵwretlep berilgen.

Bir pársheday nan tapsa da beredi.

Jaya menen jal tapsa da beredi.

Aya tolım² tapsa da beredi,

Anam anasıday sıyladı júrdi. [36.11].

Mektep ashılǵan waqıtlarında oqıwshılardıǵa halqas dep atalatuǵın mezzillik tamaq bergen.

Sol awqattıń qanday ekenin túsindiriwde qollanılgan shappattay nan litotası arqalı zamannıń qanday bolǵanın ashıp beriwshi kórkemlew qurallınıń orınlı paydalanǵanıń kóremiz.

Áwel baslap bir stakan sút berdi,

Bir qatar ishlerin buzıp ótkerdi,

Ekinshi kún bir piyala mashaba,

Shappattay nan, bir úzbennen et berdi. [90.11].

² Aya tolım-tolı alaqań mánisinde

Shayırdıń elge belgili “Bahadır” dástanında, Artıqtıń obrazın jaratıwda atına say kelmeytuǵın turpatı, kelbeti tábiyamızda bar bolǵan serkke arqalı salıstırmalı túrde súwretlenedi.

Bir balası bar edi.

Óttey úpik sarı edi.

Ózi jılan qabırǵa,

Jáne serkke san edi. [137.11].

Tómende berilgen bir taban jer litotası qosıq qatarına kúsheytıwshilik tásir jasap, elimizdiń tariyx betlerin ashıp bergendey boladı.

Erkine qol jetpey júrgen jurtt edin,

Huqıqı joq qaraqalpaq ult edin,

Suw kóterip kók teńizden jawarǵa,

Bir taban jer tappay júrgen bult edin [52.12].

Insannıń janı shıbın menen teń bolmaytuǵının búrshemiz bilemiz. Biraq kórkem ádebiyatta, poeziyalıq, prozalıq shıǵarmalarda kórkemlilikke asırıw ushın orınlı qollanılauıń tárepleri bar.

Bunı shayırdıń usı qatarlarınan ańlasaq boladı.

Bunı sırttan kórgen qasha-qash edi,

Posıp taw, tóbeden asa-as boldı.

Bir shıbın jan tatlı basa-bas boldı.

Bayǵus xalıq baspana tappaǵan edi [71.12].

Juwmaqlap aytqanda, Abbas Dabilov óz shıǵarmalarında sóz tańlawǵa itibarlılıq penen qaraǵan, hár sózdiń, formannıń orınlı hám belgili bir stillik maqsette qollanıwına úlken dıqqat bólgen. Sol arqalı ol tildegi ádebiy normalardıń turaqlasıwı, qalıplesiwi hám jetilistiriliwi ushın xızmet etken. Biz onı úyreniw arqalı tillik leksikamızdıń bayıwına sebepshi bolamız.

REFERENCES

1. Á.Paxratdinov “Abbas shayırdıń kórkemlik dúnyası” Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası 2009.
2. Ú. Nurillaeva "A.Dabilov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń qollanıwı" Nókis 2017.
3. R.Baxadirovannıń “Akademiyalıq liceylerde Abbas Dabilov poeziyasın oqıtıw texnologiyası”
4. Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. “Qaraqalpaqstan” 2012.
5. G.Qarlıbaeva "Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde semantika-stilistikalıq ózgeshelikler" doc. dis. Nókis 2017.

6. Abbaz Dabilov. Tañlamalı shıǵarmaları (Qosıqlar, poema, dástan)-Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2018,-160b.
7. A.Dabilov Shıǵarmaları III tom Nókis “Qaraqalpaqstan” 1972.
8. A.Dosımbetova “Ádebiyatta kórkemlew quralları”-Nókis: “Qaraqalpastan” baspası, 2017.